

Trans-Anadolu Doğal Gaz Boru Hattının (TANAP) beş yılda tamamlanması ve 5-6 milyar dolara mal olması öngörülüyor.

Enerji Alanında Rekabet Yeniden Hareketleniyor: Türkiye Merkezli Gelişmelere Genel Bir Bakış

The Revival of Rivalry in the Field of Energy: A General Outlook on the Turkey-based Developments

Doç. Dr. Mitat ÇELİKPALA

Kadir Has Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

Abstract

Turkey signed two significant energy agreements at the end of 2011. As a consequence, these accords set off a new competition for natural gas-centered energy projects around Turkey. Russia, Azerbaijan, Ukraine, Iran and the EU are the main actors of this competition. This paper aims to assess all the related and ensuing developments around Turkey through the lenses of Turkey's role in it.

Uluslararası alanda bir enerji merkezi olmayı hedefleyen ve son 15 yılda birçok uluslararası girişimin parçası olan Türkiye, 2011 yılını iki önemli anlaşmayla kapattı.

Giriş

Türkiye'nin son dönemde bölgesel dengelerde etkili olmak için yürüttüğü politikaların en önemli parametrelerinden birini enerji başlığı oluşturuyor. Ülkenin üreticilerle tüketiciler arasındaki jeopolitik konumunun öne çıkartılarak, etkin/belirleyici bir geçiş ülkesi kimliğiyle küresel dengelerde söz sahibi bir ülke olup olamayacağı tartışması hiç de yeni değil. Diğer taraftan rekorlar kırarak hızla büyüyen ekonomi, artan dinamik ve genç nüfusun beklentileri ile gelişen ticari ilişkiler, Türkiye'nin enerji ihtiyacını beklentilerin de üzerine çıkartmış durumda. Net bir enerji ithalatçısı olan Türkiye'nin enerji politikaları sadece ülkenin ekonomik ve finansal politikasını değil aynı zamanda siyasi ve güvenlik politikalarını da belirler duruma gelmeye başladı. Meselenin bölgesel ve küresel gelişmelerle bağlantısı ise konuyu daha karmaşık ve çok boyutlu bir hale sokuyor. Bu çalışma son dönemde yaşanan siyasi gelişmeler ışığında Türkiye'nin enerji politikalarının bölgesel ve küresel gelişmeler üzerindeki etkisini ele almayı hedeflemektedir.

Enerjinin Alternatif Yollardan Taşınması: Yeni Anlaşmalar

Uluslararası alanda bir enerji merkezi olmayı hedefleyen ve son 15 yılda birçok uluslararası girişimin parçası olan Türkiye, 2011 yılını iki önemli anlaşmayla kapattı. İmzalanan anlaşmaların ilki, 27 Aralık'ta imzalanan ve Azerbaycan'ın Hazar'dan çıkaracağı doğalgazı Türkiye üzerinden Avrupa'ya taşıyacak olan Trans-Anadolu Doğal Gaz Boru Hattının (*Trans-Anatolia Gas Pipeline* TANAP) inşasına ilişkin mutabakat zaptıydı. İkinci anlaşma ise Güney Akım'ın inşası için 29 Aralık'ta Moskova'da imzalanan Tür-

kiye-Rusya arasında doğalgaz alanında işbirliği anlaşmasıydı.

TANAP'ın beş yılda tamamlanması ve 5-6 milyar dolara mal olması öngörülüyor. Türkiye, hattan geçecek olan yaklaşık 16 milyar metreküp doğalgazın 6 milyar metreküpünü kendi ihtiyaçları için kullanabilecek. Geri kalan miktar Avrupalı tüketicilere ulaştırılacak. Boru hattının, ortaklık yapısında ileride değişme ihtimali olmakla birlikte, bugün için yüzde 80'lik kısmı Azerbaycan'a yüzde 20'si ise Türkiye'ye ait. SOCAR hisselerinin bir kısmının başta Şahdeniz gazını üretecek olan BP olmak üzere uluslararası Batılı şirketlere devredilmesi bekleniyor. SOCAR bu konuda müzakerelere devam ediyor.¹ Dolayısıyla Türkiye, Hazar kaynaklarında yeni bir uluslar arası ortaklığa daha girmiş durumda. Bu hattın önemi, Azerbaycan'ın Şahdeniz-2 gazının yanı sıra muhtemel anlaşmalarla Türkmen, Kazak ve hatta gelecekte şartların uygun olması durumunda İran doğal gazının Türkiye'ye ve Türkiye üzerinden Avrupa pazarına taşıyacak altyapının kurulmasını sağlayacak olması.

İkinci anlaşma ise Rusya'ya enerji oyununda yeni bir avantaj sağladı. Güney Akım (*South Stream*) olarak adlandırılan hattın, 63 milyar metreküp kapasiteye sahip olması öngörülüyor. Bu hat sayesinde Rusya Avrupa'ya Ukrayna'yı devre dışı bırakarak Karadeniz üzerinden doğrudan doğalgaz satabilecek.² Türkiye, imzalanan anlaşmayla yeni hattın Türkiye'nin Karadeniz'deki münhasır ekonomik bölgesinden geçişine izin vermiş oldu. Rusya, bu izin karşılığında Türkiye'nin Rusya'dan aldığı doğal gazın fiyatında indirim yaptı. Ayrıca, Türkiye'nin Batı Hattı'ndan "al ya da öde" kontratları çerçevesinde alması gereken ve kullanılmayan 3 milyar metreküplük doğalgazı gelecek

Türkiye'nin enerji faturası 2011 yılında 50 milyar doların üzerindeydi.

yıl alması kararlaştırıldı. Böylece rakam açıklanmasa da Türkiye doğal gaz alımında biriken ödemelerle ilgili bir kısım kolaylıklar elde etmiş oldu.

Bu iki gelişme Türkiye merkezli geniş coğrafyada doğal gaz merkezli enerji mücadelesinde yeni bir rekabeti başlatmış gibi görünüyor. Özellikle Rusya'ya alternatif bir hattan Avrupa piyasasına doğal gaz taşınması konusundaki projelerde yeni bir canlanma söz konusu. Bu rekabeti canlandıran en önemli unsur Azerbaycan'ın Şahdeniz-2 gazının 2017-8'de uluslararası piyasalara girecek olması. Bu gazın ve ilave olarak muhtemel Türkmen ya da Kazak doğal gazının Türkiye üzerinden Batılı tüketicilere taşınması ihtimali Rusya'nın tekel olma durumunu ortadan kaldır-

ması nedeniyle alternatif hatlar arasındaki rekabeti su yüzüne çıkartmış oldu.

Bu noktada vurgulanması gereken Şahdeniz gazında durumu net olan tek aktör konumundaki Türkiye'nin gazın 6 milyar metreküpünü alacak olduğudur. Vurgulanması gereken bir diğer nokta, artan 10 milyar metreküp gaza talip olan projelerin tamamı için gaz alım noktasının Türkiye sınırı olduğudur. Türkiye ve Azerbaycan ortak projesi TANAP, bu muhtemel hatların tamamının ana sağlayıcısı olarak belirginleşiyor. Bu çerçevede Güney Akım'la birlikte TANAP'ın bölgesel/küresel enerji rekabetinde gerçek bir oyun kurucu (*game changer*) olduğu görülmekte. Anlaşmaların imzalanması sonrasında, aradan

geçen yaklaşık 5 aylık sürede Rusya'ya alternatif olarak gaz taşınmasını öngören projelerin yoğun bir rekabet içinde oldukları, birer birer oyun dışına çıktıkları ya da şartlar dâhilinde gözden geçirildikleri görülüyor.

Türkiye'nin alacağı gazın dışında kalan miktarın Türkiye sınırından sonra Balkanlar üzerinden İtalya'ya doğru güneye mi, yoksa Bulgaristan üzerinden Orta ve Doğu Avrupa'ya mı gideceği konusu yeni bir jeopolitik-stratejik tartışma/oyun başlatmış durumda. Azerbaycan'ın Şahdeniz gazını güney hattına taşımak için yarışan Trans-Adriyatik (*Trans-Adriatic Pipeline-TAP*) ve *Interconnector-Turkey-Greece-Italy* (ITGI) projelerinin yatırımcıları TANAP'ı kendi hatları için ana sağlayıcı olarak gördüklerini açıkladılar. ITGI'nın Şubat ayında yapılan açıklamayla oyun dışına itilmesi, bu hattaki büyük oyuncunun TAP olduğunu gösteriyor. Bu hattın inşasının Nabucco'nun sonunu getireceği iddialarının yanında Nabucco'nun ortaklarının da Azerbaycan'a projede bir takım değişiklikler yapılması kaydıyla bir tür Batı-Nabucco ya da Küçük Nabucco projesiyle işbirliği önerdikleri de iddia ediliyor. Türkiye'nin Güney Akım'ın önünü açmasıyla birlikte değerlendirildiğinde, Nabucco'nun yeni rekabet ortamında geri planda kaldığını söylemek yanlış olmaz. Sonuçta projenin eski büyük boyutunu yitirdiği aşikâr. Nabucco bunun yerine gazı Türkiye sınırından alan ve Bulgaristan üzerinden Avusturya'ya kadar uzanan hattaki Doğu Avrupa ülkelerine taşıyan kısa ve daha mütevazı bir projeye dönüşüyor. Bu rekabetin 2013'te Azerbaycan ve ortakların alacağı karar sonucunda sonuçlanması bekleniyor. Sürece Türkmen gazının eklenip kapasitenin 30 milyar metreküp seviyesine çekilmemesi durumunda bu hatlardan birinin tamamen oyun dışında kalması kaçınılmaz.

Meseleye AB ve ABD açısından bakıldığında ise güney hattı özellikle Kuzey Afrika ve Doğu Akdeniz kaynaklarının sürece sokulması ihtimali nedeniyle alternatifleri olan, feda edilebilir bir proje olarak görülüyor. Orta ve Doğu Avrupa'ya gidecek hat ise bu bölgede yer alan ve enerji alanında Rusya'ya tamamen bağımlı ülkeleri kurtaracak, Rusya'ya alternatif tek hat olması nedeniyle

le tüketicileri ve adı geçen Batılı unsurları, gazın kuzey hattına gitmesi yönünde stratejik bir tercih yapmaya zorluyor. Sonuçta tüketicilerin mi yoksa üreticilerin mi daha baskın çıktığını anlamak için bir süre daha beklemek gerekecek. Gelişmeler bölgesel işbirliği yerine yeniden rekabetin belirginleştiği, Türkiye'nin önceki dönemle kıyaslandığında çok daha etkin bir konuma yerleştiği yeni bir dönemi işaret ediyor. Bu çerçevede Türkiye'de şimdiye dek izlenen genel yaklaşımda bir değişiklik seziliyor. Politika tercihlerine bakıldığında tüketicilerle işbirliğini öngören projelerden üreticilerle işbirliğini öngören projelere doğru bir tercih değişikliği yapıldığı görülüyor

Türkiye Bu Oyunun Neresinde?

Türkiye enerjide tamamen dışa bağımlı bir ülke. Türkiye'nin enerji faturası 2011 yılında 50 milyar doların üzerindeydi. Bunun önemli kısmını petrol ve doğal gaz ithalatı oluşturdu. Türkiye her ne kadar 2002'den bu yana petrol ithalatının parasal değerini açıklamasa da son iki yıllık dönemde yılda 16-18 milyon ton petrol ithalatının gerçekleştirildiği biliniyor. Bunun muhtemel maliyetinin 13-14 milyar dolar olduğu tahmin edilmekte. Bu miktar 2007 ve 2008'de 20 milyon tonun üzerindeydi. Temel çekince yeni dönemdeki talep artışının maliyetleri daha da artırması. Benzer biçimde doğalgazda da fiyatlar/maliyetler açıklanmıyor. Türkiye yılda yaklaşık 40 milyar metreküp düzeyinde gaz tüketiyor. Bunun maliyetinin de 15-16 milyar dolar seviyesinde olduğu tahmin edilmekte. Ekonominin yeniden canlanması 2012'deki enerji bütçesinin 65 milyar dolara ulaşması ihtimalini beraberinde getiriyor. Bu Türkiye'yi enerji zengini yakın çevresiyle farklı ilişkiler kurmaya, diğer tüketicilerle rekabet etmeye ve aktif bir enerji politikası/dış politika izlemeye zorlamakta.

Türkiye'nin enerji politikasının şekillendirilmesinde söz sahibi konumdaki kurumların başında enerji ve dışişleri bakanlıkları gelmektedir. Başta bu iki bakanlık olmak üzere, enerji konusuyla ilgili kurumların son dönemde ürettikleri strateji dokümanlarına bakıldığında, ağırlıklı olarak arz çeşitliliğine vurgu yapıldığı görülmekte.

Türkiye yılda yaklaşık 40 milyar metreküp düzeyinde gaz tüketiyor. Bunun maliyetinin de 15–16 milyar dolar seviyesinde olduğu tahmin edilmekte.

Bu, enerji ihtiyacının neredeyse yüzde 75'ini dış kaynaklardan sağlayan bir ülke için doğal kabul edilebilir. Bu durum, Türkiye'de enerji güvenliğinin arz güvenliği olarak algılanmasını da anlaşılabilir kılıyor. Gelişen ve büyüyen ekonomik yapı Türkiye'nin enerji güvenliğini ve bu çerçevede enerji bağımlılığını gündemin önemli konularından bir tanesine çevirmektedir.

Enerji konularıyla ilgili kurumların ürettikleri strateji belgelerine hâkim olan vurgu, Türkiye'nin enerji güvenliğinin sağlanması için enerji ihtiyacının mümkün olduğunca yerel kaynaklardan ve en düşük maliyetle karşılanmasıdır. Ayrıca, enerji arzında kaynak ülke, güzergâh ve teknoloji çeşitlendirmesine gidilmesi neredeyse her dokümanda karşımıza çıkan bir tür malumun yeniden ve yeniden ilanı gibi duruyor. Yenilenebilir enerji kaynaklarının payının artırılmasının yanı sıra, nükleer enerji gibi yeni kaynaklarla "enerji sepetinin" çeşitlendirilmesi ile ülke içinde ve dışında hidrokarbon kaynaklarının arama-geliştirme faaliyetlerine önem verilmesi de diğer hedefler arasında sayılıyor.

Tüm bunlar, son 10 yıllık süre zarfında, dünyada doğal gaz ve elektrik talebinin Çin'den sonra en fazla arttığı ikinci ülke konumundaki Türkiye'nin önümüzdeki dönemde de ekonomik ve sosyal gelişme hedeflerini gerçekleştirme açısından tutarlı hedefler. Mesele, bu hedefin nasıl, hangi araçlarla ve ne türde politikalarla elde edileceği noktasında düğümleniyor. Son dönem enerji politikalarına bakıldığında göze çarpan, enerji paketinde çeşitlendirmeye gidilirken bağımlılık noktasında çok da başarılı olunamadığına işaret ediyor. Petrol, doğal gaz ve yeni çözüm olarak sunulan nükleer enerji bağlamında enerji kay-

naklarına ulaşmada bir çeşitlendirmeden ziyade daha güçlü seviyede bağımlılığa doğru büyük bir hızla yelken açıldığı görülüyor. Türkiye'nin dört bir yanında yer alan ve enerji kaynakları açısından zengin bölgelerde var olan istikrarsızlık, bölgesel ve küresel krizler ile enerji piyasalarının yapısının Türkiye'yi tek yönlü bir politika izlemeye mecbur kıldığı da iddia edilebilir. Bu iddianın kendisi dahi, Türkiye'nin kaynak çeşitlendirmesi ve enerji sepetinin sadece kaynak çeşitliliği bağlamında değil ve fakat aynı zamanda tedarikçi çeşitliliği bağlamında da anlaşılması zorunluluğunun bir tür açık ifadesinden başka bir anlama gelmemektedir. Bu durum, Çin ve Güney Kore'de nükleer enerji alanında işbirliği bağlamında alternatif arayışları da dâhil olmak üzere, Türkiye'nin daha önce ilişki geliştirmediği yeni aktörlerle çok boyutlu ve stratejik ilişkiler kurmaya girişmesinin de ana sebebidir.

Diğer taraftan Türkiye'nin jeopolitik konumu Türkiye'ye kendi ihtiyaçlarını karşılamının ötesinde bir etkinlik kazandırmakta. Üreticilerle tüketiciler arasında Rusya'ya alternatif bir hat olan Türkiye'nin bu konumunun farkında olduğu görülmekte. Türk karar alıcılar bu çerçevede farklı enerji kaynaklarının üreticilerle tüketiciler arasında en güvenli biçimde akışının sağlandığı ülke konumuna ulaşmayı hedefliyorlar. Bu hem Türkiye'nin enerji ihtiyacına cevap verecek bir girişim hem de Türkiye'yi merkezi konuma taşıyacak bir fırsat olarak görülmekte. Bu fırsatın ne anlama geldiği konusunun Türkiye'de son 20 yılda belki de en çok tartışılan bir konu başlığı olduğu da hatırlarda tutulmalıdır. Türkiye bir enerji köprüsü mü olacak, bir *hub* olarak mı değerlendirilmeli yoksa başka bir bakış açısı mı olmalı? Bunlar Türkiye'de gündemde olan ve poli-

Vladimir Putin, Türkiye'nin Güney Akım izninin kendileri için yılbaşı hediyesi olduğunu söylemişti.

tika geliştirmede dikkate alınan ana tartışma konularıydı. Bu çerçevede Türkiye'nin konumunu ve yapılacak anlaşmalarla elde edeceği etkinliği bir dış politika aracı olarak Rusya gibi politik etki yaratmakta kullanıp kullanamayacağı, AB üyelik sürecinde bir etkinlik fırsatı olarak görebileceği ya da üretici komşularla tüketici ortak ve müttefiklerle ilişkilerinde daha güvenilir bir ortak imajı yaratabileceği gibi konular tartışılmaktaydı. Yukarıda değerlendirilen son anlaşmaların tüm bu ilişki ve tartışmalara boyut kazandırdığı söylenebilir.

Güvenilir Ortak Rusya Federasyonu

Rusya Federasyonu Türkiye'nin enerji ihtiyacının karşılanması açısından 1980'lerden bu güne en güvenilir ortak olarak görülüyor. Üreticilerle tüketiciler arasındaki geçiş coğrafyasında akla gelebilecek herhangi bir konuda dikkate alınması gereken başlıca aktörler olan bu iki unsurun enerji alanındaki beklenti, ihtiyaç ve rollerinin farklılığı aşikâr. Rusya hem kaynak hem de geçiş ülkesi olarak belirginleşirken Türkiye, Hazar'ın yanı sıra Doğu Akdeniz ve Orta Doğu'yu uluslararası pazarlara bağlayan bir tüketici ve geçiş ülkesi ola-

rak karşımıza çıkmakta. Türkiye'nin artan enerji talebi ve enerji kaynakları bağlamındaki dışa bağımlılığı Türkiye'yi Rusya'dan farklılaştırıyor. Her iki ülkenin AB ve bölge ülkeleriyle olan ilişkileri de bu farklılığı boyutlandırmakta. Bölgesel konulara bakışta ortak bir takım noktaların varlığına rağmen genelde ABD ve diğer Batılı müttefikleriyle ortak hareket eden Türkiye'nin Rusya'dan özellikle güvenlik ve bölgesel şekillenmeler gibi bir takım temel noktalarda farklılaştığı söylenebilir. Buna rağmen son dönem gelişmelerine bakıldığında Türkiye ve Rusya'nın 2000'li yılların başlarından bu güne ekonomik ve ticari ilişkiler merkezli bir işbirliği mekanizması geliştirdikleri görülmekte. Enerji ise ikili işbirliğinin itici gücü olarak öne çıkıyor ve bölgesel bir boyut kazanıyor. İkili ilişkilerde Türkiye açısından enerji alanında bağımlılık yaratan bir sonuç oluşsa da dengenin ekonomik ve ticaretin yanı sıra siyasal işbirliğiyle kurulmaya çalışıldığı ve bu iş birliğinin bölgesel etkiler yarattığı söylenebilir. Enerji konusu ise bölgesel işbirliğinden ziyade rekabeti öne çıkartan ve bölgenin iki büyük aktörünü yine belirleyici pozisyona taşıyan bir başlık olarak belirginleşmekte.

Rusya doğalgazda Türkiye'nin ana sağlayıcısı. Türkiye'nin 2011'de Rusya'dan aldığı gazın miktarı yüzde 44 artmış durumda. İkinci sırada yer alan İran'la fiyat anlaşmazlıkları nedeniyle ortaya çıkan sorunlar masada duruyor. Türkiye konuyu uluslararası tahkime taşımış durumda. Diğer taraftan ABD'nin İran'la enerji işbirliği içinde olan ülkelere yaptırım uygulayacağı yönündeki açıklaması da Türkiye'yi baskı altına almış durumda. Bu durum Türkiye'yi en azından Azerbaycan gazı gelene kadar Rusya'ya biraz daha bağımlı hale getiriyor. Türkiye'nin Rusya ile enerji alanında ilişkileri şimdiye dek Rusya'nın beklentileriyle uyumlu oldu. Bu durum Türkiye'ye üstesinden gelmesi zor bir mali yük getirdiyse de zorunlulukların buna yola açtığı söylenebilir. Türkiye'nin 2011'deki genel ithalatında enerjinin payı toplamda yüzde 23'e ulaşmış vaziyette. Diğer bir deyişle ithalat faturasının beşte birinden fazlasını enerji ürünleri ithalatı oluşturmuş. Bu faturada kazananın Rusya olduğu görülüyor. Bu sıkıntıda son dönemde imzalanan doğal gaz anlaşmalarının Türkiye'nin en azından bir alanda olumlu adımlar attığına işaret ediyor. Bu durum ileride yeni bir safhaya ulaştığı belirtilen Türk-Rus ilişkilerinde olumsuz sonuçlar yaratabilir.

Türkiye'nin Rusya ile imzalanan son anlaşmayla Nabucco-Güney Akım rekabetinde kurucusu olduğu Nabucco yerine Güney Akım'ın önünü açması bu bağımlılığın bir işareti. Bu bakış açısıyla tüketiciler yerine üreticilerle alternatif yaratılması neticesinde, enerji işbirliğinde Türkiye-Rusya ilişkilerinin Türkiye-AB ilişkilerinin önüne geçtiği de iddia edilebilir. Güney Akım'ın Rusya'nın Ukrayna'ya karşı elinde tuttuğu bir baskı aracı mı olduğu yoksa gerçekten inşa edilecek yeni bir hat olup olmadığı tartışmalarında, Türkiye'nin Rusya'nın hareket alanını genişlettiği de anlaşılıyor. Nitekim imza töreninin Moskova'da Başbakanlık binasında gerçekleştirilmesi ve Başbakan Vladimir Putin'in Türkiye'nin Güney Akım izninin kendileri için yılbaşı hediyesi olduğunu söylemesi de bu değerlendirmeyi destekliyor.³ Ukrayna açısından sonuçsuz kalan Ukrayna-Rusya görüşmelerinin anlaşmanın hemen sonrasında yoğunlaşması ve Rusya'nın bu süreçte rahat hareket etmesi bu durumun işaretleri arasında sayılabilir.

Nabucco-Güney Akım rekabeti, farklı bir bakış açısıyla AB içi enerji politikası dengelerini de etkileyen bir rekabet. Güney Akım'ın Avrupalı başlatıcıları/ortakları Avrupa'nın büyükleri, Nabucco'nunkiler ise küçükleri. AB içinde Almanya, İtalya ve Fransa gibi büyükler AB'nin diğer unsurlarından bağımsız bir biçimde ve Rusya ile işbirliği içinde kendi oyunlarını oynarken Ukrayna, Bulgaristan, Romanya ve Avusturya gibi ülkeler, oluşmayan AB politikasını dikkate alarak kendilerini garanti altına almaya çabalyorlar. Avrupa içindeki üstü örtülü büyük-küçük rekabetinin Rusya'yı daha etkili bir konuma getireceği iddia edilebilir. Bu süreç, muhtemel Türkmen ve Kazak kaynaklarıyla da desteklenecek Azerbaycan anlaşmasının Türkiye'yi Avrupa içinde enerji bağlamında yeni bir etki alanına ve ortaklıklara taşıyıp taşımayacağı sorularını akla getiriyor. Türkiye açısından Doğu Avrupa ülkeleri yeni ortaklar olarak belirginleşiyor. Türkiye'nin Polonya, Çek Cumhuriyeti, Macaristan, Slovakya gibi ülkelerle işbirliği konusunu yeniden ele alması akılcı olacaktır. Bu çerçevede Bulgaristan ve Karadağ da dâhil olmak üzere doğu ve güney doğu Avrupalı ülkelerin liderlerinin üst üste yaptıkları Türkiye ziyaretlerini, son dönemde imzalanan enerji anlaşmalarıyla bağlantılı olduğu iddia edilebilir.

Karadeniz coğrafyasında 2008 Rus-Gürcü Savaşı sonrası dönemde uluslararası krizin de etkisiyle çok fazla dile getirilmeyen enerji rekabeti, yeni anlaşmalar ve ekonomik canlanma ile yeniden canlanma sinyalleri veriyor. Bu durumda "yeni oyunu kim kuracak?" ve "bölgesel enerji oyununda oyunun kontrolü kimin elinde?" gibi sorulara odaklanmak gerekiyor. Bu oyunda Rusya'nın yakın politikasını ve etkinliğinin sınırlarını iyi anlamak zorunluluğu bulunuyor. Rusya'nın yakın çevresini, AB pazarını ve bu bağlamda enerji ağını kontrol altında tutmayı amaçladığı aşikâr. Rusya'nın politikalarını uygulamada kullandığı araçlar ise tek tip: Rusya'nın kontrolünde bir işbirliği; enerji işbirliğini boyutlandırma ve bağımlılık yaratma; iç piyasalara hâkim olma, dağıtım, depolama hattı boru hatlarını kurma-satın alma; fiyat indirimleri, özel anlaşmalar imzalanması; gerekirse sertliği başvurma ve farklı yaptırımlar uygulama; olmazsa yeni hat inşası.

Karadeniz coğrafyasında 2008 Rus-Gürcü Savaşı sonrası dönemde uluslararası krizin de etkisiyle çok fazla dile getirilmeyen enerji rekabeti, yeni anlaşmalar ve ekonomik canlanma ile yeniden canlanma sinyalleri veriyor.

Rusya'yı zorlayan ve Türkiye'yi de etkileyecek bir diğer unsur Rusya ile AB arasında yürütülen görüşmeler. AB'nin 2009'da yayınladığı Elektrik ve Gaz Piyasaları 3. Paketi Avrupa pazarında üretim ve arz iletim ağlarının farklılaşmasını, enerjide sınır ticaretini teşvikini, daha etkin bir yasal düzenleme ve kontrol mekanizmasını ve şeffaflığı öngörüyor. Bu çerçevede AB ülkeleri arasında dayanışma ve işbirliğinin geliştirilmesi bekleniyor. Bu yaklaşımın doğrudan etkilediği/hedeflediği ana unsur Rusya ya da diğer bir deyişle Gazprom gibi yatay olarak yapılandırılmış bütünleşik enerji şirketleri. Bu durum AB ile Rusya arasında çözümlenemeyen bir konu olarak masada duruyor. AB, Rusya Enerji Bakanlığının uluslararası kritik enerji altyapısıyla ilgili olarak özel bir yasal rejim kurulması önerisini reddetmiş durumda. Bu paketin özellikle Rusya'nın ikili anlaşmalarla şekillendirdiği projelere etkileri söz konusu. Rus tarafının Güney Akım ve Almanya'ya doğal gaz taşıyan Kuzey Akım'ın (*Nord Stream*) doğaları gereği paketten etkilenmeyeceği yönündeki iddialarına rağmen, gelecekte sıkıntılar yaşanması söz konusu.⁴ Bu durum Türkiye'yi bölgesel ilişkilerde AB'den farklılaşan bir enerji politikası izlemeye yönlendirmiş durumda.

AB'nin Doğu Ortaklığı (*Eastern Partnership*) bağlamında bölge ülkeleriyle kurmaya çalıştığı ilişkilerin enerji konusu söz konusu olduğunda karmaşıklaştığı görülmekte. AB'nin kendi enerji politikasını oluşturamaması, AB üyesi küçük ülkelerin özellikle Doğu Avrupalı aktörlerin yaşadıkları sıkıntılar, gözü AB'de olan Ukrayna'nın çektiği sıkıntılar, enerji konusu söz konusu olduğunda AB'yi sürecin dışına atmakta. Diğer yandan Azerbaycan gibi oyunda etkili yeni aktörlerin enerji alanındaki güçlerini yaşadıkları

farklı sorunlara tahvil etmek isteyecekleri ve siyasallaştıracakları da açık. Bu çerçevede örneğin Azerbaycan'ın AB'den enerji anlaşmaları karşılığında Dağlık Karabağ meselesinin çözümünde daha aktif ve çözüme yönelik bir tavır istemesi beklenebilir. AB'nin bu türde konu başlıklarında nasıl tepki göstereceği en azından Birlik politikaları çerçevesinde adım atıp atamayacağı kuşku. Bu Rusya'yı ve tek tek üye ülkeleri AB'ye kıyasla daha etkin kılan bir unsur.

AB ve Rusya Arasında Sıkışmış Ukrayna

Bölgesel enerji dengeleri açısından dikkate alınması gereken bir diğer unsur Ukrayna'dır. Ukrayna ile Rusya arasında Turuncu Devrim'in sonlanmasına rağmen çözülemeyen, aksine sertleşen enerji alanındaki sıkıntılar, Ukrayna'yı zorlu bir sürece taşımış durumda. Rusya, Avrupa'ya sattığı gazın taşınması bağlamında Ukrayna'ya en azından şimdilik kaydıyla bağımlı durumda. Rusya'nın Avrupa'ya giden gazının neredeyse yüzde 80'i Ukrayna'dan geçiyor. Ukrayna'nın 2009'da yaşanan iktidar değişikliği sonrasında Rusya ile daha iyi ilişkiler kurması beklenirken Slav kardeşliği çalışmadı ve süreç yeniden sertleşti. Rusya ile yapılan enerji anlaşmaları Timoşenko'nun sonunu getirirken, Rusya-Ukrayna arasında yeniden bir gerginlik başlattı. Ukrayna Rusya ile coğrafi yakınlığına rağmen enerji faturası en kabarık ülke olarak duruyor. Ukrayna daha uygun fiyat, gazı miktarının ayarlanması ve Rusya'dan alınacak geçiş ücreti konularını müzakere etmeye çalışıyor.

Ukrayna bir yandan AB'nin de desteğini alarak Rusya ile müzakere ederek kısa vadede Rusya'dan aldığı gazın miktarını yarıya düşürme-

Türkiye gibi ana geçiş ülkeleri, tarafların tamamını bir araya getiren projeler geliştirebilir.

ye çalışıyor diğer yandan da bölgesel gelişmelerin tarafı olmaya çabılıyor. Nitekim Ukrayna'nın Azerbaycan'dan doğrudan doğal gaz alabilmek için LNG tesisleri inşasını öngören bir ortak yatırım anlaşması yapmaya çalışması bölgesel dengeler açısından rekabetin büyüklüğünü gösteriyor. Karadeniz kıyısında yer alan Gürcistan Kulevi'de bir LNG terminali inşa edilerek buradan Azeri gazının doğrudan Ukrayna'ya taşınması girişimleri söz konusu.⁵ Bu Karadeniz bölgesinde alışık olunmayan ve şu an için yapılabilir bir girişim olmasa da gelecek açısından dikkate alınması gereken bir çaba. Bu yönde bir gelişme, bölgede Rusya'yı asli oyuncu konumuna getiren gazın boru hatları vasıtasıyla taşınması üzerine kurulu sistemin değişmesi anlamına gelecektir. Yeni teknolojik gelişmeler sayesinde ve ekonomik-siyasi zorlamaların LNG'yi bu bölgede bir alternatif haline getirmesi Rusya'nın etkinliğini kırabilir. Bu durum uluslararası şirketlerle *shale gas* işbirliği yapmaya çalışan ve kömür üretimini artırmaya çalışan Ukrayna'nın yeni bir stratejiyle oyuna girmesi anlamına gelebilir.

Rusya-Ukrayna ve AB üçlüsü arasında ortaklaşa bir boru hattı işletmek ve güven tesis etmek ise bir diğer ihtimal. Bu müzakerelerde üzerinde durulan ve bir türlü uzlaşamayan bir başlık. Akla gelen bir başka çözüm ise Ukrayna'nın ihtiyaç duyduğu doğal gazı Türkiye üzerinden alması olabilir. Bu ise yukarıda üzerinde durulan alternatif hatlar tartışmasına yeni bir boyut kazandıracaktır. Tüm bu girişimler enerji alanındaki rekabeti işbirliğine zorlayan ve daha kapsamlı ve bölgesel düzeyde bakmayı gerektiren gelişmeler. Anlaşmazlığın büyümesi ise Karadeniz merkezli olarak kurulan güvenlik ve istikrarın sarsılması anlamına gelebilir: Kırım meselesi, Rus donanmasının Karadeniz'deki durumu ve bunun Gürcistan-Abhazya kıyılarına yeni yansımaları akla ilk gelen başlıklar.

Bir Türlü Denklem Sokulamayan İstikrarsız Orta Doğu

Küresel alanda artan enerji talebi Türkiye vasıtasıyla Hazar/Karadeniz bölgelerini diğer ana enerji kaynak bölgelerine ve bölgesel sorunlara

da bağlamakta. Türkiye-İran ve AB-İran arasında yaşanan sorunlar, alınan tahkime gitme ve ambargo kararları, Doğu Akdeniz'deki gelişmeler Türkiye'de enerji politikasını belirleyenlerin güvenlik, finans ve dış politika konularını da içerir biçimde kapsamlı düşünceleri gerektiğinin bir ispatı. Bu çerçevede Orta Doğu Türkiye'nin enerji ihtiyaçları ve küresel dengeler bağlamında kilit bir role sahip.⁶

ABD'nin İran'dan ham petrol alımlarını önemli ölçüde düşürdükleri gerekçesiyle 10 AB ülkesi ve Japonya'yı yaptırımlardan muaf tutacağını açıklaması ve adı geçen ülkeler arasında Türkiye'nin yer almaması enerji, finans ve güvenlik konularını birbirine bağlayan yeni bir tartışmaya neden oldu. ABD'li yetkililer bu kararın, belirtilen ülkelerin dünya ekonomisinin içinde bulunduğu kritik zamanda enerji ihtiyaçlarını yeniden düşünceleri ve bağımlı oldukları İran petrolüne süratle alternatifler bulmaya başlamaları nedeniyle alındığını belirtti. Amerikan yönetimi 31 Aralık 2011'de yürürlüğe giren düzenlemeyle İran'ın petrol ihraç pazarlarının daraltılmasını ve İran Merkez Bankası'nın dünya finansal sisteminden izole edilmesini hedefliyor. Düzenleme İran mali kurumlarıyla iş yapan yabancı finansal kuruluşlara da yaptırım uygulanmasını öngörüyor. Bu çerçevede ABD İran üzerindeki baskıyı her geçen gün biraz daha artırıyor. Bu durum Türkiye'yi doğrudan etkilemiş durumda. Nitekim kararın açıklanması ve Türkiye ile İran'ın enerji konusunda anlaşamaması sonrasında Türkiye'nin alternatif olarak yüzünü yeniden Libya'ya dönmesi bu bağlamda ele alınmalıdır.

Yılda yaklaşık 2,2 milyon varil ham petrol ihraç eden İran'ın hazine gelirlerinin 70-80 milyar doları bulan yarısını petrol ihracatı sağlıyor. Bu rakama diğer petrol ürünleri de eklendiğinde miktar yüzde 80'lere ulaşıyor. İran'ın en büyük müşterisi Çin. Çin İran'ın ihraç ettiği petrolün yaklaşık yüzde 20'sini alıyor. Çin'i yüzde 17'yle Japonya ve Hindistan takip ediyor. İtalya ve Güney Kore ise Çin petrolünün yaklaşık yüzde 10'unu alıyor. Bu ülkeleri Türkiye izliyor. Bu alışverişe ülkelerin petrol ithalatları penceresinden bakıldığında Türkiye'nin ihtiyacının nerdeyse

yüzde 40'ını, Çin, Japonya, Hindistan ve Güney Kore'nin yüzde 10'unu, İtalya ve İspanya'nın ise ihtiyaçlarının yüzde 13'ünü İran'dan karşıladıkları görülüyor. Çin, Hindistan, Güney Kore ve Türkiye'nin 2011'de İran'dan yaptıkları alımı önceki yıllara oranla artırdıkları görülüyor. OPEC üyesi İran'a ve İran'dan petrol alımı yapan ülkelere yönelik Amerikan baskının artmasının sonuçları neler olabilir? Bu durum enerji fiyatları ve bölgesel jeopolitik oyuna ne gibi yansımalar yapar? Cevaplanması zor sorular.

Diğer yandan İran'dan petrol alımını artıran ülkeler enerji talebi hızla artan ülkeler. Bu ülkeler muhtemel tüm kaynaklardan elde edebilecekleri azami faydayı elde etmeye çalışıyorlar. Siyasal süreçler ve küresel rekabet ise enerji ekonomi politığının en temel sınırlılığı olmuş durumda. Yeni süreçte üretilen kaynağın satılmaması ise durumu biraz daha karmaşıklaştıracaktır. İran'ı daha saldırgan ve farklı araçlara başvurabilen bir bölgesel aktöre dönüştürme potansiyeli taşımaktadır.

İran'ın elindeki en büyük koz bölgesel enerji akışı üzerindeki etkisi. İran Hürmüz Boğazı vasıtasıyla Orta Doğu'dan uluslararası pazarlara giden petrol ve doğalgazın akışına etki etme potansiyeline sahip. 2011'de dünyadaki deniz yoluyla ticaret yapılan petrolün yüzde 35'i buradan geçti. Ki bu dünyada ticareti yapılan toplam petrol miktarının yüzde 20'sine denk geliyor. Ayrıca buradan 2011 yılında bölgede üretilen toplam yaklaşık 90 milyon ton LNG taşındı. İran'ın burada dengelere etki etme hatta askeri sorunlar çıkartma potansiyeli var. Bu durumun enerji fiyatlarının katlanılmaz düzeye ulaştırma tehlikesi yüksek. İran ayrıca Hazar Denizi kıyıdaşı olarak buradaki alternatif kaynakları etkisizleştirme sürecine de girmeyi deneyebilir. İran'ın Azerbaycan ve Türkmenistan'la olan anlaşmazlığı hala çözülmemiş değil. Bu durum özellikle Çin ve Rusya gibi küresel ve Türkiye gibi bölgesel aktörlerin en az isteyecekleri gelişme.

Doğalgaz ise İran'ın elindeki bir diğer koz. İran doğal gazda dünyanın 4. büyük üreticisi ve 3. büyük tüketicisi. Dünyanın Rusya'dan sonraki

Amerikan yönetimi, İran'ın petrol ihraç pazarlarının daraltılmasını ve İran Merkez Bankası'nın dünya finansal sisteminden izole edilmesini hedefliyor.

en büyük rezervlerine sahip. Bu kaynağın üçte ikisi henüz geliştirilmemiş, üretime geçmeyen alanlarda. İran'ın bu alandaki ortakları yine Çin Sinopec ve Rus Gazprom. Çoğunluğu içeride tüketilen doğal gazdan kalan miktarın alıcısı ise Türkiye ve Ermenistan. İran'ın hedefi üretimi artırmak sonrasında da Hindistan-Pakistan üzerinden Uzak Asya pazarına girmek.

İran Türkiye'nin ikinci büyük doğal gaz sağlayıcısı konumunda. İran iki ülke arasında 1996'da imzalanan anlaşma uyarınca Türkiye'ye 25 yıl boyunca yıllık 10 milyar metreküp doğal gaz sağlamayı taahhüt etmiş durumda. Bu anlaşmanın en sıkıntılı yönleri İran'ın zaman zaman aksaması ve Türkiye İran arasında imzalanan anlaşmanın "al ya da öde" çerçevesinde Türkiye'ye getirdiği ilave yük. Türkiye 2002'de bu anlaşmada İran'ı Türkiye'nin lehine bir takım düzenlemelere gitmeye ikna ettiyse de günümüzün piyasa koşullarında bunun yeterli olmadığı anlaşılıyor.⁷ Türkiye'nin Rusya ve Azerbaycan'la var olan anlaşmalarda lehine bir takım değişiklikler yapmayı ve yeni anlaşmalar imzalamayı başarması İran gazı konusunda da bir takım adımlar atılması için girişimlerde bulunmaya imkân verdi. İran'a yönelik ABD ve AB yaptırım kararlarının da Türkiye'nin pozisyonuna destek sağladığı iddia edilebilir. Girişimlerin henüz Türkiye'nin istediği bir takım sonuçlar yaratmadığı görülmekte.

Bölgedeki diğer alternatif durumundaki Irak'ın oyunun dışında kalması, yaşanan Arap Baharının yarattığı alternatifsizlik Türkiye'yi İran'a mecbur kılıyor. Nitekim Türkiye'nin İran'la artan enerji ticareti bir zorunluluğun yansıması. Bu durum Türkiye'nin dış politikasında dönem

dönem müttefiklerinden farklılaşmasının da nedeni. İran Türkiye'nin doğal gaz ihtiyacının yüzde 20'sini karşılıyor. Türkiye'nin kısa vadede buna alternatif üretmesi kolay değil. Azerbaycan bu anlamda önemli bir girişim ama zaman ihtiyaç var. Türkiye'nin yeni Amerikan yaptırımlarıyla karşı karşıya kalması ise zaten dalgalı olan ilişkilerde yeni bir sorun başlığı anlamına gelecektir. Türkiye'nin Suriye ve Irak'ta yaşadığı sıkıntılar dikkate alındığında önümüzdeki günlerin sadece dış değil enerji politikaları anlamında da Türkiye'yi zorlayacağı söylenebilir. Bu Türkiye'nin enerji politikasını daha bir geniş alanı dikkate alarak şekillendirmesinin ana nedeni ve sonuçta Karadeniz Bölgesi merkezli enerji dengelerinin daha geniş bir perspektiften ele alınması gerektiğine de işaret ediyor.

Sürece sokulabilecek bir diğer aktör ise Irak olarak görünüyor. Ne yazık ki Irak söz konusu olduğunda, Suriye'yi de içine alan bölgedeki istikrarsızlıklar hem dünya enerji fiyatlarını hem de bölgesel enerji projelerini olumsuz bir biçimde etkiliyor. Irak 2010 yılında açıklanan yaklaşık 140 milyar varillik petrol rezerviyle enerji söz konusu olduğunda önemli bir unsur. Bu kaynak Irak'ın işgali sonrası dönemde bir türlü tüketime sokulamıyor. Ülkedeki istikrarsızlık nedeniyle üretim tesisleri ve boru hatları terörist saldırılar için en ideal hedef durumunda. Irak'ın günlük üretimi hala 2001'deki düzeyin altında. Uluslararası oyuncular kaynakları ve üretimi kontrol altına almış durumdadır, fakat istenilen hedeflere ulaşılması kısa vadede çok da mümkün değil. Bu Irak petrol ve gazının piyasalara taşınmasındaki ana aktör olan Türkiye'yi rahatsız ediyor. Irak'ın altyapısının sisteme sokulması ihtimali ise en

Türkiye'nin Suriye ve Irak'ta yaşadığı sıkıntılar dikkate alındığında ö-nümüzdeki günlerin sadece dış değil enerji politikaları anlamında da Türkiye'yi zorlayacağı söylenebilir.

çok İran'ı rahatsız ediyor. İran Körfez Bölgesinde ve OPEC üyeleri arasında Suudi Arabistan'dan sonra gelen konumunu kaybetmek istemiyor. Siyasi sorunlar ve uluslararası gelişmeler İran'ı yeni hatlar için ideal bir oyuncu yapmıyor. Daha da önemlisi İran'ın geleceği belirsiz ve bu durum Hazar'ı da içine alır biçimde Karadeniz Bölgesini Türkiye açısından daha da önemli kılıyor.

Doğu Akdeniz: Üçüncü Koridor mu?

Diğer yandan Kuzey Afrika ve Doğu Akdeniz'de yaşanan gelişmeler, İsrail ile Kıbrıs Rum kesimi arasında kurulan yeni bağlar enerji söz konusu olduğunda farklı ilişkiler ağını karşımıza çıkartmakta. İsrail'in güvenlik politikaları ve imzalanmış yeni bölgesel-ikili güvenlik anlaşmaları, Rusya ve Çin dâhil olmak üzere büyük aktörlerin Doğu Akdeniz'den çıkacak gazla ilgilenmeye başlamalarıyla birleştiğinde, konuyu bölgenin güvenlik sorunlarıyla boyutlandırarak karmaşıklaştırmakta. Kıbrıs Rum kesimi ile İsrail arasındaki yeni ilişkilerin Türkiye'nin Doğu Akdeniz'deki etkinliğine olumsuz etki edeceği görülüyor. 2004 Annan Planı sonrasında oluşan yeni dengeler ve müzakere süreçlerinde 2007'den bu güne Türkiye'nin en azından Doğu Akdeniz'de daha bir belirleyici olduğu görülmekteydi. Son gelişme, bu dengelerin yeniden belirlenmesi anlamına gelecek ve kuzeydeki enerji rekabetini/oyununu güneydekiyle birleştirerek işbirliğini geri atmaya sebep olabilecek bir potansiyele sahip bulunuyor. Diğer yandan Rum Kesimi'nin AB dönem başkanlığını da devralacağı akla getirildiğinde rekabetin enerji konusunu dışarıda bırakılacak şekilde yürüyeceğini söylemek ay-mazlık olacaktır.

Diğer taraftan bu alanı Avrupa pazarları açısından üçüncü bir koridor yapma iddiasındaki unsurların farklı faktörleri dikkate almaları gerekiyor. ABD ve AB'nin meseleye stratejik açıdan bakarak Rusya'nın ortak olacağı projeleri engellemek isteyecekleri iddia edilebilir. Nitekim Rusya'nın İsrail ve Güney Kıbrıs Rum Yönetimi ile görüşmelerde bulunması ve Çinli şirketlerin de bu süreçte rol kapma çabaları meseleyi boyutlandırmakta. Diğer taraftan bu meselede Türkiye'nin yok sayılması, son dönemde yaşanan bölgesel olumsuzluklar ve NATO-ABD-AB politikaları göz önüne alındığında çok da gerçekçi değil. Yine de bu alanın bir biçimde bölgesel ve küresel enerji oyununda dikkate alınmak zorunda olduğu akılda tutulmalıdır.

Sonuç

2011 sonundan itibaren Türkiye merkezli bir biçimde Karadeniz, Hazar, Kuzey Afrika ve Doğu Akdeniz ile Orta Doğu ve Avrupa'yı kapsayan alanda, 2004–2008 dönemine benzer bir enerji oyununun yeniden başladığı görülüyor. Rusya gibi geleneksel aktörlerin belirleyiciliğinde, ana tüketici AB ile oyuna girmeye çalışan Azerbaycan, İran gibi unsurlar arasında Türkiye ve Ukrayna gibi geçiş ülkelerinin konumları öne çıkıyor. Uluslararası enerji şirketlerinin çıkar algılamaları, gelişen teknoloji ve büyük aktörlerin tercihleri bu ilişkilerin seyrine etki edecek unsurlar. Bu çerçevede enerji konusunu artan ve yeniden canlanan rekabeti tetikleyen bir başlık olmaktan ziyade işbirliğine öne çıkartacak bir konu başlığına nasıl çevrilebileceği sorusuna cevap aramak gerekiyor. Bu tarihsel sürece ve gelişmelere bakıldığında ulaşılmaması zor bir hedef olarak görülse

de enerji alanındaki uluslararası boyut ve tarafların birbirilerine olan bağımlılıkları bunu beyhude bir çaba olmaktan çıkartıyor. İlk olarak üretici ülkelerin tüketiciler ve geçiş ülkeleriyle bölgesel bir ilişki ağı kurması teşvik edilebilir. Üreticilerin güvenilir müşterilere ve tüketicilerin güvenilir sağlayıcılara ihtiyaçları var. Burada güvenlik ve devamlılık ilişkisini sağlayacak unsurlar ise geçiş ülkeleri. Önceki dönemde ortaya atılan ve yürütülen boru hattı projeleri sadece üreticilerin ya da sadece tüketicilerin projeleri olarak belirlenmekteydi. Türkiye gibi ana geçiş ülkeleri tarafların tamamını bir araya getiren projeler geliştirilebilir. Sadece üreticilere ve sadece tüketicilere hizmet etmesi gerek projelerin gerçekleştirilmesi

önündeki engeller bu şekilde ortadan kaldırılabilir. Rusya gibi ana üretici ve taşıyıcı ülkeler teknoloji transferi, rakip olarak görülen projelerde işbirliği ve ortaklıklar, güvenlik alanında işbirliği gibi başlıklarla sürece daha fazla dâhil edilebilir. Bu bölgesel kaynakların üretim ve piyasaya sunulmasında devamlılık ve güvenlik konularının çözümüne katkı sağlayacaktır. Ayrıca terörle mücadele, kaçakçılık ve diğer yasadışı sorunlarla mücadelede yaratılan ortak çıkar algısı enerji alanında da şekillendirilerek konu bölgesel diğer siyasi sorunların çözümüne katkı sağlayabilecek bir başlığa dönüştürülebilir. Kısacası bölgesel ve küresel enerji güvenliği konusu gündemi meşgul etmeye devam edecek.

0

DİPNOTLAR

- 1 SOCAR to Take 80% of Trans –Anatolian Pipeline,” *Natural Gas Europe*, 27 December 2011, <http://www.naturalgaseurope.com/socar-to-take-80-of-trans-anatolian-pipeline-4186>.
- 2 Jacob Gronholt-Pedersen, “Turkey Approves Russian Gas Plan,” *The Wall Street Journal*, 29 December 2011.
- 3 “Turkish Approval of South Stream gives huge boost to Russia,” *Today’s Zaman*, 28 December 2011; Wojciech Kononczuk et.al., “Russian-Turkish agreement on the South Stream pipeline – an instrument of pressure on Ukraine,” *Eastweek*, Center for Eastern Studies, 4 January 2012, <http://www.osw.waw.pl/en/publikacje/eastweek/2012-01-04/russianturkish-agreement-south-stream-pipeline-instrument-pressure-uk>.
- 4 “Russia eyes legal opportunities to challenge EU’s Third Energy Package,” *Rianovosti*, 18 December 2011, <http://en.rian.ru/world/2011118/16881305.html>; James C. Coyle, “Russia Offers Possible Compromise on Third Energy Package,” *Eurasian Energy Analysis*, 10 January 2012, <http://eurasianenergyanalysis.blogspot.com/2012/01/russia-offers-possible-compromise-on.html>
- 5 Michael Hikari Cecire, “Azerbaijani LNG Deal Boosts Ukraine’s Energy Leverage,” *Natural Gas Europe*, 31 January 2012.
- 6 Ahmet Kasim Han, “Turkey’s Energy Strategy and the Middle East: Between a Rock and a Hard Place”, *Turkish Studies*, Cilt 12, No.4, Aralık 2011, s. 603–617.
- 7 Alex Jackson, “Turkey puts Pressure on Iran over Gas Prices,” *Natural Gas Europe*, 23 January 2012, [http://www.naturalgaseurope.com/iranian-sanctions-and-european-energy-security](http://www.naturalgaseurope.com/turkey-iran-over-gas-prices-; Iranian Sanctions and European Energy Security,” <i>Natural Gas Europe</i>, 29 January 2012, <a href=).